

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1980 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1981

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1980

VILNIUS

1981

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1980

VILNIUS

1981

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1980

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1981

Redakcinė kolegija:

Jonas DOBROVOLSKAS, Mečislovas JUCAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Giedrė NIUNKIENE, Rita STRAZDŪNAITE (sekretorė), Henrikas ŠADZIUS, Adolfas TAUTAVICIUS, Bronius VAITKEVICIUS (vyr. redaktorius), Regina ZEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

Li237 Lietuvos istorijos metraštis = Ежегодник истории Литвы = The year-book of Lithuanian history / LTSR MA, Istorijos in-tas, LTSR istorijos problem. moksl. taryba; Red. kolegija: B. Vaitkevičius (vyr. red.) ir kt.— V.: Mokslas.

Leidž. nuo 1973 m.

1980 m. 1981. 171 p. Lygiagr. antr. taip pat vok. Str. santr. rus. LTSR MA istorijos in-to leid. 1980 m. bibliogr. / O. Adomonienė, p. 151—153. Bibliogr. išnašose.

Leidiny, skirtas svarbiausiems Lietuvos istorijos mokslinių tyrimų rezultatams skelbti, supažindina su Lietuvos istorijos tyrimo darbais: „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės demografiniai rodikliai 1790 m. gyventojų surašymo duomenimis“, „Iš Lietuvos kile Tartu universiteto studentai 1802—1919 metais“ ir kt.

**BBK 63.3(2L)
9(TL)**

0505040000

M 10604—021
M 854(08)—81 Z—81

© LTSR MA Istorijos institutas, 1981

ISTORIJS TERMINIJA

Sio skyriaus konsultantas filol. kand. *Kazys Gaivenis*

REIKIA ISTORIJS TERMINŲ ŽODYNO

1. *Dėl sąvokos „terminas“ esmės kalbininkai nesutaria*¹. Daugiau kaip prieš 40 metų akad. G. Vinokuras rašė: „...terminu gali būti kiekvienas žodis, koks jis bebūtų trivialus, ... terminai tai ne specialūs žodžiai, o tik tokie, kurie turi specialią funkciją“. Toji funkcija — tai daiktų arba sąvokų pavadinimo funkcija². Manoma, kad šis apibrėžimas neatspindi terminų tipologinės įvairovės ir nenusako visų požymių. Tačiau jis tinka vartoti kaip „darbinis“ apibrėžimas, nes nusako esminį terminų požymį, yra paprastas ir trumpas.

G. Vinokūro apibrėžimas yra kiek papildomas ir modifikuojamas. V. Danilenko „terminu“ vadina „specialios vartojimo sferos žodį (arba žodžių grupę), kuris yra specialios sąvokos pavadinimas ir kuriam reikia definicijos“. Terminologija siauresniąja prasme — tai „vienos pažinimo srities terminų visuma“³. Lietuviškai terminų visumą galima vadinti terminija, nes terminologija — terminų mokslas. Z. Komarovos nuomone, „riba tarp termino ir netermino eina ne tarp žodžių, o per žodžio vidinės prasmės struktūrą“⁴. Akad. V. Vinogradovo nuomone, „termino daryboje ir apibrėžime yra dvi pusės, dvi pažiūros: struktūrinė-kalbinė ir sąvokinė-semantinė, kurią sąlygoja vieno ar kito mokslo, vienokios ar kitokios gamybos ar amato sąvokų sistemos raida“⁵. Tą mintį trumpai nusakė A. Reformatskis: „Terminija, kaip žodžių visuma,— tai dviejų šeiminių tarnas: leksikos sistemos ir mokslinių sąvokų sistemos“⁶.

Tie apibūdinimai tinka visiems terminams, taip pat ir istorijos. Istorijos terminai gali būti skirstomi į konkrečiuosius (kaimynas, statinė, valakas ir t. t.) ir abstrakčiuosius (liaudis, tautybė ir t. t.). Pastarieji vartojami ir kituose visuomeniniuose moksluose.

¹ Комарова З. И. О сущности термина. — В кн.: Термин и слово. Горький, 1979, с. 3—8.

² Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. — Труды Московского ин-та истории философии и литературы, т. V. Сб. статей по языковедению, 1939, с. 5, 6.

³ Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. — М., 1977, с. 15.

⁴ Комарова З. И. Указ. соч., с. 8.

⁵ Виноградов В. В. Вступительное слово. — В кн.: Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). — М., 1961, с. 7.

⁶ Реформатский А. А. Термины как член лексической системы языка. — В кн.: Проблемы структурной лингвистики, 1967. М., 1968, с. 122.

2. *Kodėl reikia lietuviško istorijos terminų žodyno (ITZ)?* Atsakymas — reikia todėl, kad tokio žodyno nėra ir nebuvo išleista — teisingas, bet reikalauja pagrindimo. Daug jaunesnės mokslo šakos savo vyresniąją kolegę istoriją šiuo atžvilgiu pralenkė. Respublikoje išleista beveik pusšimtis terminų žodynų, daugiausia dvikalbių lietuvių—rusų kalbų, rečiau — daugiakalbių, kuriuose terminai neaiškinami, o jei aiškinami, tai trumpai. Jų uždavinys — teikti bei aprobuoti gerus, taisyklingai sudarytus lietuviškus terminus. Jų prasmę specialistai gali sužinoti iš šakinių enciklopedijų ir kitokios literatūros, išleistos įvairiomis kalbomis. Žodynų sudarytojais, pasinaudodami tokia literatūra, nesunkiai parengia terminų aiškinimus.

Per paskutiniuosius 20 metų vien leidykla „Sovetskaja enciklopedija“ išleido arba dar tebeleidžia daugiau kaip 20 šakinių enciklopedijų. Tokios enciklopedijos jau rengiamos ir mūsų respublikoje. Tačiau nei Lietuvos istorijos enciklopedijos, nei ITZ Vyriausioji enciklopedijų redakcija artimiausiu metu išleisti neketina. Lietuvos istorijai ji skyrė palyginti nemažai vietos tritomėje lituanistinėje enciklopedijoje ir dabar tebeleidžiameje visuotinėje universalioje 12 tomų enciklopedijoje⁷. Neatlikus paruošiamojo darbo, imti leisti ITZ būtų nerealu. Čia turime omenyje mokslinį žodyną, kurį parengti lengviau.

Gilininasis į atskirų mokslo sričių terminologiją paprastai siejamas su sparčia mokslo diferenciacija. Mokslo pažanga istorijos mokslą veikia kiek kitaip: plečiasi tyrinėjimų tematika bei problematika, o svarbiausia — tobulėja tyrinėjimo metodika, išsamiau naudojami pirminiai šaltiniai, kuriuose gausu konkrečių terminų.

Nuo kitų sričių terminijos istorijos terminija kai kuo skiriasi: 1) Daugelis istorijos terminų pateko į pasyvų kalbos fondą, t. y. praktiškai nebevartojami. Naujų, mokslininkų sukurtų, terminų nedaug. 2) Dauguma istorijos terminų nėra visuotiniai, nes buvo vartojami tik tam tikrame regione (valstybėje, nacionalinėje teritorijoje, administraciniame vienetė), o jeigu buvo vartojami ir kituose regionuose, tai ne tuo pačiu metu; jų reikšmė šiek tiek arba visai skyrėsi. 3) Sudėtingiausia ne termino norminimas, o juo žymimos sąvokos turinio aiškinimas (nuo jo priklauso ir termino norminimas). Terminą reikia „iššifruoti“: gilintis į jo atsiradimo ir išnykimo priežastis, aplinkybes ir laiką, prasmės pakitimus, keičiantis socialiniam-ekonominiam bei politiniam gyvenimui. Todėl terminų tyrimas artimai susijęs su pačios istorijos nagrinėjimu. Literatūroje esančių duomenų paprastai nepakanka. Literatūra apie kitus regionus gali duoti tik palyginamosios medžiagos, padėti pasirinkti tyrimo kryptis ir metodus. Būtina imti atitinkamo laikotarpio šaltinių kompleksą. 4) Lietuvos istorijos terminų norminimas, kilmės aiškinimas ir etimologizavimas sudėtingesnis, nes feodalizmo ir iš dalies kapitalizmo laikotarpio šaltinių terminai nelietuviški. Problema yra ir jų keitimas lietuviškais. Rusijos, Lenkijos ir kitų šalių pagrindiniai šaltiniai parašyti rusų arba senąja rusų, lenkų arba senąja lenkų kalba ir t. t. Vartojant terminus dabar, jų rašyba ne visuomet keičiasi. Kitaip yra su tais kraštais, kur šaltinių kalba ir dabar

⁷ Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija.— V., 1966—1971, t. 1—3; Lietuviškoji tarybinė enciklopedija.— V., 1976—1980, t. 1—6.

vartojama kalba nesutampa. Antai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK) XVI—XVII a. oficialioji (rašty) kalba buvo senoji baltarusių kalba, XVIII a.—lenkų, o XIX—XX a. pradžioje — rusų kalba. Lietuvoje (lietuviškoji LDK dalis) lietuviškų žodžių į šaltinius pateko nedaug.

Galima padaryti išvadą: istorijos terminologijos darbas artimai susijęs su istorijos objekto tyrimu. Jis sudėtingas, reikalauja daug laiko (manome, kad čia ir glūdi priežastis, dėl kurios iki šiol neturime ITŽ); Lietuvos ITŽ reikia todėl, kad jo negali pakeisti kitų šalių (tautų) ITŽ; toks žodynas ne tik atliks bendrą terminų žodyno funkciją (terminų tikslinimas, vienodinimas, kūrimas, nereikalingų tarmybių ir svetimybių šalinimas), siekiant palengvinti darbą specialistams, bet ir prisidės prie geresnio istorijos ištyrimo ir bus naudingas, rengiant populiarius ITŽ.

3. *Kokie būna ITŽ ir kitokie žodynai, kuriuose yra istorijos terminų?* Į šį klausimą atsakysime praktiškai — nurodysime ITŽ, bendruosius istorijos žodynus bei enciklopedijas, teisės terminų ir kalbos istorinius žodynus, taip pat leidinius, kuriuose yra daug medžiagos ITŽ. Paminėsime artimiausių Lietuvos kaimynų žodynus, kuriuose arba yra Lietuvoje vartotų terminų, arba gali būti naudingų analogijų. Tai nebus išsami bibliografija. Neminėsime etimologinių žodynų, universalių ir šakinių enciklopedijų bei diplomatijos, ekonomikos, filosofijos, politikos, naujųjų laikų teisės ir kt. žodynų. Juose yra visuomeninių mokslų universalių terminų, kuriuos vartoja ir istorikai. Jų lietuviška rašyba nekelia rūpesčių, nes tokie terminai (su paaiškinimais) yra lietuviškose enciklopedijose ir tarptautinių žodžių žodynuose. Taip pat neminėsime trumpų žodynėlių, kurių yra ir Lietuvai skirtų monografijų bei dokumentų publikacijų prieduose. Juose trumpai paaiškinti ar tik išversti „nesuprantami“ žodžiai. Istorikui tenka naudotis įvairių sričių žodynais. Jie nurodyti specialiose bibliografijose⁸.

E. Haberkerno ir J. F. Valacho visuotiniame viduramžių ir naujųjų laikų žodyne⁹ yra istorijos ir teisės terminų. Pirmenybė teikiama Vokietijos istorijai — lotyniškiems ir vokiškiems terminams. Terminai aiškinami trumpai, bibliografija nenurodoma. Terminų daug. Universaliose enciklopedijose daugelio jų nėra.

Populiariame E. Bajerio visuotinės istorijos sąvokų ir terminų žodyne¹⁰ daugiausia dėmesio skiriama taip pat Vokietijai. Didelę dalį sudaro abstraktieji terminai. Dalis straipsnelių su trumpomis bibliografijomis.

Kai kuriuose šakiniuose žodynuose vyrauja istorijos terminai. Tą galima pasakyti apie Z. Gliogerio ir A. Briuknerio lenkų senovės enciklope-

⁸ Кауфман И. И. Терминологические словари. Библиография. — М., 1961 (anotuota); Grzegorzczuk P. Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich. — Warszawa, 1967; Zischka G. A. Index lexicorum. Bibliographie der lexikalischen Nachschlagewerke. — Wien, 1959; Hepworth Ph. How to find out in history. — Oxford, 1966.

⁹ Hilfsörterbuch für Historiker. Mittelalter und Neuzeit. Von E. Haberkern und J. F. Wallach. Mit einem Geleitwort von H. Oncken. — Berlin—Grunewald, 1935; Aufl. 2. — Berlin—München, 1964.

¹⁰ Wörterbuch zur Geschichte Begriffe und Fachausdrücke. Hrsg. von E. Bayer. — Stuttgart, 1960; Aufl. 2. 1965.

dijas, skirtas feodalinio laikotarpio kultūrai bei etnografijai ¹¹. Jose beveik neatsispindi XIX amžius.

1906 m. Rusijoje buvo išleistas populiarus agrarinių sąvokų — žemėvaldos, žemėnaudos, kredito ir t. t. — žodynas ¹². Jis sudarytas, remiantis buržuazinių liberalinių ekonomistų — daugiausia kadetų partijos lyderių — darbais ir atspindi jų koncepcijas. Žodyne faktinės medžiagos ne daug.

G. Maksimovo žodyne studentams neakivaizdininkams aiškinami viduramžių istorijos mokymo priemonėse aptinkami terminai ¹³.

1970 m. Jeilio universitetas (JAV) anglų kalba išleido Rusijos istorijos nuo XI a. iki 1917 m. konkrečių terminų S. Puškariovo žodyną ¹⁴. Medžiaga parinkta iš Efrono—Brokhauzo enciklopedijos ir tarybinių bei užsienio istorikų darbų.

Vokietijos DR išėjo populiarus Vokietijos darbininkų istorijos nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. septintojo dešimtmečio dalykinis žodynas ¹⁵. Daugiausia dėmesio skiriama klasių kovai, partijoms, politinėms programoms.

Bendrose istorijos enciklopedijose ir žodynuose daugiausia rašoma ne apie terminus, o apie istorijos įvykius, veikėjus, vietas ir istorikus. Rusijoje buvo išleistas tik mokyklinis istorijos žodynas (apie 6600 žodžių) ¹⁶. Jame aiškinami taip pat įstaigų, pareigų pavadinimai ir kai kurie terminai.

Viena iš didžiausių pasaulyje enciklopedijų — visuotinė Tarybinė istorijos enciklopedija ¹⁷. Joje yra svarbiausi Rusijos istorijos terminai ir šiek tiek kitų šalių, taip pat ir LDK, terminų. Daugeliui straipsnių yra bibliografijos.

Lenkijos LR išėjo keletas laidų populiarus istorijos žodyno ¹⁸, kuriame šiek tiek liečiama LDK istorija bei jos terminai. Po Antrojo pasaulinio karo Lenkijos LR buvo realizuotas dar prieš karą iškeltas sumanymas paruošti „Slavų senovės žodyną“. 1949 m. buvo apsvarstytas jo projektas. 1958 m. išleistas diskusinis sąsiuvinis. 1959 m. jį apsvarstė slavistų konferencija, o 1961 m. pasirodė I tomo 1-oji dalis. Žodyną ruošia daugiau kaip 200 Lenkijos LR ir kitų šalių įvairių slavistikos disciplinų specialistų: antropologų, archeologų, etnografų, kalbininkų ir įvairių istorijos sričių spe-

¹¹ Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Ze wstępem J. Krzyżanowskiego.— Warszawa, 1972. Przedruk fotooffsetowy wydania z 1900—1903, t. 1—4; Encyklopedia staropolska Trzaski, Everta i Michalskiego. Oprac. A. Brückner. Materiałem ilustracyjnym uzup. K. Estreicher.— Warszawa, 1939, t. 1—2.

¹² Словарь по аграрному вопросу. Краткая энциклопедия по вопросам землеустройства и землепользования. Г. Ч.— М., 1906.

¹³ [Максимов Г. А.] Справочный словарь по истории средних веков.— Ташкент, 1952.

¹⁴ Dictionary of Russian historical terms from the eleventh century to 1917. Pushkariev S. G.— Yale, 1970.

¹⁵ Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung.— Berlin, 1969—1970, Bd. 1—2.

¹⁶ Школьный исторический словарь, сост. С. Кареевой. Под ред. Н. И. Кареева.— СПб., 1906.

¹⁷ Советская историческая энциклопедия.— М., 1961—1976, т. 1—16.

¹⁸ Słownik historii Polski.— Warszawa, 1973, wyd. 6.

cialistų. Žodyno leidimas eina į pabaigą (A—U) ¹⁹. Jo chronologija — nuo seniausių laikų iki 1200 metų. Faktiškai liečiamas XIII a. ir net vėlesnis laikotarpis. Rašoma apie visus slavų kraštus. Lietuva beveik neminama. Žodyne yra daug vertingų palyginimui duomenų. Straipsniuose pateikiami platūs šaltinių ir literatūros sąrašai. Ta pačia tematika išleistas populiarius vientomis ²⁰.

Panašaus pobūdžio kaip „Slavų senovės žodynas“, bet apimantis vėlesnius laikus, yra neseniai Vokietijos FR pradėtas leisti viduramžių žodynas ²¹. Jame šiek tiek minima Lietuva, vartojama tarybinė istoriografija.

Toliau minėtini teisės terminų žodynai (tokiais vadinami sąlyginai), nes daugelis viduramžių teisės terminų yra ir istorijos terminai arba terminai, kuriuos vartoja istorikai. Dabar tokiais žodynais daugiau naudojasi istorikai negu teisininkai. Kaip tik toks yra vienintelis Lietuvai, iš dalies Baltarusijai ir Lenkijos Karalystei skirtas žodynas, išleistas Vilniuje 1874 metais ²². Jį sudarė Vilniaus archyvaras N. Gorbačevskis. Žodyne yra lotyniškų ir senosios baltarusių kalbos juridinių terminų bei posakių. Aiškunami teismų, kitokių įstaigų bei pareigybių pavadinimai. Pateikti chronologijos duomenys (šventės, šventieji). Yra trumpai paaiškintų numizmatikos, metrologijos terminų, amatų, amatininkų, drabužių ir buities reikmenų pavadinimų. Mažiau dėmesio skirta socialinėms-ekonominėms kategorijoms, socialinių grupių ir prievolių pavadinimams. Išėjus žodynui, tuoj pasirodė griežtos (gal net per daug reiklios tam metui) recenzijos. A. Andrejevas ²³ priekaištavo, kad N. Gorbačevskis panaudojęs mažai šaltinių. Mažiau reikėję nevykusių samprotavimų, o daugiau citatų (žodyne cituojami Lietuvos Statutai ir Volumina legum), kurias reikėję pateikti chronologine tvarka. A. Andrejevas žodyną recenzavo kaip kalbininkas, priekaištavo dėl neteisingų etimologizavimų sekant V. Maciejovskiu ir kitais. Pats A. Andrejevas neišvengė paviršutiniškumo aiškindamas kai kuriuos terminus, pvz., „krienas“.

Menkesnis yra kiek anksčiau išleistas I. Novickio žodynas ²⁴. Jame lotyniški, lenkiški ir kitokie juridiniai terminai tik išversti arba trumpai paaiškinti.

¹⁹ Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII. Oprac. w In-cie słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk pod red. W. Kowalenki, G. Labudy, T. Lehra-Splawifskiego i Z. Stieberra.— Wrocław i in., 1961—1977, t. 1—IV, cz. 1.

²⁰ Mały słownik kultury dawnych słowian. Pod red. L. Leciejewicza.— Warszawa, 1972.

²¹ Lexicon des Mittelalters.— München—Zürich (1977—1980), Bd. 1, Lief. 1—10.

²² Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского. Сост. Н. Горбачевским.— Вильна, 1874.

²³ Филологические записки.— Воронеж, 1874, вып. 5. Библиография, с. 1—24.

²⁴ Новицкий И. П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Югозападной России.— Университетские известия, 1871, № 8, с. 1—12; 1872, № 3, с. 13—31. Отд. оттиск. Киев (1872).

Lotyniškus senųjų aktų juridinius terminus į lenkų kalbą išvertė istorikas ir archyvistas T. Vieżbovskis²⁵. Tai neišsamus žodynėlis. Autoriui mirus, leidžiant antrąją knygos laidą, jis nebuvo pakartotas. Nedidelį XV a. sudarytą Magdeburgo teisės lotyniškų—lenkiškų terminų žodynelį, pridėjęs prie publikacijos tų pačių terminų lenkų—lotynų kalbų žodynelį, paskelbė C. Celichovskis²⁶. Lenkijos privačios teisės aiškinamąjį terminų žodyną, apimantį platesnį laikotarpį, sudarė teisės istorikas P. Dombkovskis²⁷. Jame taip pat nėra bibliografijos ir ištraukų iš šaltinių, bet nurodoma, kokiais šaltiniais autorius rėmėsi.

Iki šiol neprarado vertės dvikalbiai, verčiami be paaiškinimų žodynai. Vilniaus apygardos teismo teisėjas J. Kozlovskis sudarė XX a. pradžios rusišką, daugiausia administracinės teisės terminų rusų—lenkų kalbų žodyną²⁸. 1878 m. buvo išleistas civilinės ir prekybos teisės vokiškų terminų, vartojamų Pabaltijyje, vokiečių—rusų kalbų žodynas²⁹.

Atskirą grupę sudaro senųjų kalbų žodynai. Juose vyrauja gausios ištraukos iš šaltinių (jie nenurodomi), einančios chronologine, kartais ir sistetine tvarka. Pagal galimybes pateikiami pirmieji termino paminėjimai skelbtuose šaltiniuose. Reikšmės aiškinamos labai trumpai. Nenurodoma ir bibliografija. Kartais pasirenkama viena kuri sritis. Antai 1894 m. Vokietijoje buvo pradėtas ruošti Vokietijos teisės žodynas. Tačiau faktiškai buvo rengiamas senosios vokiečių teisinės kalbos žodynas. Į darbą įsijungė teisininkai, istorikai ir kalbininkai — iš viso apie 250 žmonių. Buvo sukaupta apie 1,25 mln. kortelių. 1914—1915 m. pasirodė pirmasis sąsiuvinis. Iki Antrojo pasaulinio karo išėjo 3 tomai. Po karo Heidelbergo Akademija (Vokietijos FR) tęsia žodyno leidimą, bendradarbiaudama su Vokietijos DR. Darbas įpusėjo (A—Kies'brot)³⁰. Po karo išleistuose tomuose tebevyrauja ištraukos iš šaltinių, bet terminai aiškinami išsamiau, nurodomas jų atsiradimo laikas, etimologija, pateikiama bibliografija. Ypač didelis dėmesys kreipiamas į prasmų aiškinimą. Jos sudaro grupes ir pogrupius. Pavyzdžiui, „Hand“ turi daugiau kaip 100 pogrupių.

Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto leidžiamas daugiatomis žodynas buvo pradėtas rengti šio amžiaus pradžioje K. Būgos. 1924 m. pasirodė 1-asis sąsiuvinis. Vėliau darbą atnaujino J. Balčikonis, pakeitęs programą. 1941 m. pasirodė 1-asis tomas, o 1947 m.—2-asis. Vėliau žodyno ruošimo ir sudarymo principai buvo dar

²⁵ Vademecum. Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników polskich. Wydał T. Wierzbowski.—Warszawa, 1908, p. 163—186. Słowniczek łacińsko-polski.

²⁶ Słowniczek łacińsko-polski wyrazów prawa magdeburckiego z. w. XV. Przedruk homograficzny z kodeksu Kórnickiego. Objąsnił Z. Celichowski.—Poznań, 1875.

²⁷ Dąbkowski P. Księga alfabetyczna dawnego prawa przywatnego polskiego.—Pamiętnik historyczno-prawny.—Lwów, 1932, t. 11, z. 3.

²⁸ Kozłowski J. Dokładny rossyjsko-polski słownik prawniczo-administracyjny.—Wilno, 1924.

²⁹ Указатель юридических выражений, встречающихся в гражданском и торговом праве. Часть немецко-русская.—СПб., 1878.

³⁰ Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache. Hrsg. v. d. Preussischen Akad. d. Wiss.—Weimar, 1914—1935, Bd. 1—3; Tas pats. In Verbindung mit d. Akad. d. Wiss. d. DDR. Hrsg. v. d. Heidelberger Akad. d. Wiss.—Weimar, 1951—1978, Bd. 4—7, H. 5.

kartą pakeisti. Žodynas buvo leidžiamas toliau, vadovaujant vyr. redaktoriams J. Kruopui ir K. Ulvydui. Darbas eina į pabaigą (A—R)³¹. Žodynas apima visus lietuvių kalbos istorijos laikotarpius — nuo pirmųjų knygų iki dabar. Žodyno pagrindą sudaro apie 3,5 mln. žodžių kartoteka. Plačiai naudojama iš pateikėjų surinkta leksika — dialektizmai. Žodžių etimologija neaiškinama, kai kurie šaltiniai nurodomi nepažymint puslapių, o vėlesnieji — visiškai nenurodomi. Žodynas labai naudingas lietuviškiems terminams aiškinti, lietuivinti ir norminti. Reikia pridurti, kad istorijos šaltinių kalba — senoji baltarusių kalba — nepatraukė kiek didesnio Lietuvos kalbininkų dėmesio.

1890 m. Rusijoje pradėta skelbti medžiaga senosios rusų kalbos žodynui. 1925 m. nutarta sudaryti kartoteką. Per 50 metų kortelių skaičius pasiekė 1,5 mln. 1975 m. pasirodė 1-asis XI—XVII a. rusų kalbos žodyno tomas. Iki šiol išėjo 6 knygos (A.—Крайяръ)³². Žodyną leidžia TSRS Mokslų Akademijos Rusų kalbos institutas. Į redakcinę kolegiją įeina ir istorikai: iš pradžių akad. L. Cerepninas, dabar — V. Pašuta ir L. Puškariovas.

Lenkijos LR taip pat leidžiami daugiatomiai žodynai. Viduramžių lotynų kalbos Lenkijoje žodynas (A—Industria)³³, lyginant su aukščiau minėtais lotyniškų terminų žodynais, daug išsamesnis, jame yra daug ištraukų iš šaltinių, atskleidžiančių prasminius niuansus. Kitas žodynas — senosios lenkų kalbos (iki XV a. pabaigos) — vertingas tuo, kad užpildo po S. Lindės žodyno likusią spragą, nes S. Lindės žodyne atsispindi (taip pat neišsamiai) XVI—XVIII a. leksika. „Senosios lenkų kalbos žodyną“ išleisti sumanyta 1873 metais. Prasidėjo parengiamieji darbai, vyko diskusijos. Pirmasis sąsiuvinis išėjo 1953 metais. Jo leidimas eina į pabaigą (A—stać)³⁴. Panašiai vyko, bet trumpiau truko XVI a. lenkų kalbos žodyno paruošiamasis darbas: 1949 m. pradėtas rengti, 1954 m. apsvarstytas projektas, 1957 m. įvyko diskusija, 1966 m. išleistas 1-asis tomas. Jį ruošia apie 100 žmonių. Atlikta daugiau kaip pusė darbo (A—Ł)³⁵. Siame žodyne taikomas statistinis metodas — žymimas žodžių ir jų fonetinių variantų dažnumas panauduotuose šaltiniuose. Išleistas ir trumpas senosios ir naujosios lenkų kalbos žodynas³⁶. Jame — XIII—XVIII a. leksika; yra citatų iš šaltinių. Antroji dalis — naujosios ir senosios lenkų kalbos žodynas — trumpesnė. Ji yra kaip alfabetinė rodyklė. Ruošiamas išleisti XVII a.—XVIII a. pirmosios pusės lenkų kalbos žodynas. Leksika nuo XVIII a. vidurio atsispindi dabartinės lenkų kalbos daugiatomiam žodyne. Nors kalbos žodynuose žodžiai ir terminai aiškinami labai trumpai, tačiau iš jų galima sužinoti, kada pirmąkart terminas pasirodė spausdintuose šaltiniuose, kokie ir kada buvo jo variantai. Panaudoti kai kurie Lietuvos istorijos šaltiniai.

³¹ Lietuvių kalbos žodynas.— V., 1941—1978, t. 1—11.

³² Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1975—1980, вып. 1—7.

³³ Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce.— Wrocław i in., 1953—1980, t. 1—5, z. 3.

³⁴ Słownik staropolski.— Wrocław i in., 1953—1980, t. 1—8, z. 5.

³⁵ Słownik polszczyzny XVI wieku.— Wrocław i in., 1966—1979, t. 1—12.

³⁶ Reczek S. Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Cz. I. Staropolsko-nowopolska. Cz. II. Nowopolsko-staropolska.— Wrocław i in., 1968.

Lenkijos LR pradėti leisti tematiniai socialinių terminų žodynai. A. Zajda sudarė feodalinių pareigūnų ir prievolių pavadinimų iki 1600 m. žodynus³⁷. Jie iš esmės nesiskiria nuo kitų kalbos istorijos žodynų — autorius nagrinėja ne pareigybių ir prievolių istoriją, o tik jų pavadinimus, kaip kalbos istorijos objektus. Tačiau visi žodynuose esantys žodžiai (straipsneliai) yra istorijos terminai. Todėl jie ir autoriaus išvados dėl pavadinimų kilmės negali nedominti istorikų. Kai kurie pavadinimai buvo vartojami ir LDK.

Leidinių, kuriuose nagrinėjami istorijos terminai, yra daug daugiau negu žodynų. Jų čia neminime. Atkreipiame dėmesį tik į tai, kad lietuvių kalbininkai, ilgai buvę nuošaly nuo istorijos terminų tyrinėjimo, jau atkreipė į juos dėmesį, tiesa, kol kas tik į abstrakčiuosius socialinius terminus³⁸.

Negalime nepaminėti stambių publikacijų ir vardynų, kuriuose yra vertingos medžiagos ITŽ. Daugiau kaip 10 metų akad. K. Jablonskis rinko lietuviškus žodžius, patekusius į nelietuviškus XV—XVIII a. raštus. 1941 m. jie buvo paskelbti kartu su dokumentų ištraukomis³⁹. Vėliau surinkti žodžiai tebėra rankraštyje⁴⁰. Čia yra ir terminų, kurie jau vartojami, keičiant nelietuviškus terminus lietuviškais. Sumanymo tyrinėti klausimus, kuriuos iškėlė tekstai, išskyrus apžvalginį straipsnį, K. Jablonskis nebespėjo realizuoti. Lietuviškų tekstų ir žodžių iš XVII—XVIII a. yra ir prof. J. Lebedžio palikime⁴¹.

Petrogrado universitete 1915 m., B. Grekovui vadovaujant, buvo pradėtas ruošti senųjų rusų kalbos paminklų terminų žodynas. Nutrūkęs darbas nuo 1931 m. vėl buvo tęsiamas. 1937 m. buvo išleista medžiaga šiam žodynui⁴². Knygoje pateikti terminai iš publikuotų raštų iki 1500 m. ir kiek vėlesnių. LDK šaltiniai nepanaudoti. Daugelis terminų trumpai paaiškinti, kartais yra citatų iš šaltinių. Jie, nors nurodomi, bet terminų chronologija neaiškinama (patys šaltiniai jos tiksliai neatspindi). Sumanytas terminų žodynas iki šiol nesudarytas. Minėtasis XI—XVIII a. rusų kalbos žodynas jį pakeičia tik iš dalies.

Stambių publikacijų rodyklės gali būti kaip ITŽ daliniai vardynai. Jose terminai kartais trumpai paaiškinami⁴³.

Iš šios žodynų apžvalgos galima pastebėti, kad ITŽ išleidžiama labai mažai. Geriausios ITŽ ypatybės: išsamus termino-sąvokos istorinio turinio aiškinimas, išsami pagrindinių šaltinių ir literatūros bibliografija. Geriausios kalbos istorijos terminų žodynų ypatybės: gausios chrono-

³⁷ Zajda A. Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600).—Kraków, 1970, Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku).—Kraków, 1979.

³⁸ Karaciejus J. Iš senųjų lietuvių kalbos socialinių terminų tyrinėjimo istorijos.—Kn.: Socialinės lingvistikos problemos. V., 1979.

³⁹ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje, d. 1. Tekstai.—Kaunas, 1941.

⁴⁰ MAB, RS, f. 256, Nr. 293—313.

⁴¹ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime.—V., 1976.

⁴² Материалы для терминологического словаря древней России. Сост. Г. Е. Кочин. Под ред. Б. Д. Грекова.—М., 1937.

⁴³ Inwentarz Voluminów legum.—Petersburg, 1860, cz. 1—2.

giškai ir sistemiškai pateiktos šaltinių ištraukos, leksemų variantų aiškinimas, panaudojant statistinį metodą. Šie žodynai daugiatomiai. Juose yra ne tik tai terminai, bet ir visa atitinkamo laikotarpio leksika. Tokius žodynus ruošia (sudaro programą, kartotekas, svarsto projektus) ir leidžia kartais kelios mokslininkų kartos. Žodynų, kuriuose būtų sujungti visi geriausi privalumai, nėra. Matyt, diskutuotinas klausimas, ar tokių žodynų reikia. Istorikai, dar nepratę naudoti tikrai kolektyvinio darbo metodų (kartotekos sudarymas), nesikooperuoja su kalbininkais.

4. *Kokio ITŽ reikėtų?* Išsamiai atsakyti į šį klausimą šiuo metu negalime. Manome, kad ITŽ turėtų atsispindėti visi istorijos laikotarpiai, ypač tie, kai oficiali raštų kalba buvo nelietuvių kalba. Žodyno uždaviniai ir sudarymo principai nustatomi prognozoje. Jos dar nėra. Manome, kad ITŽ pagrindinis uždavinys — giliai išanalizuoti ir išaiškinti terminų, daiktų, institucijų ir reiškinių pavadinimų turinį (prasmę), parodyti jų raidą istorijos procese. Straipsniuose turėtų būti nurodyti šaltiniai (reikalui esant — cituojami), pridėdamas literatūros sąrašas: ITŽ priede — originalo — lietuvių kalbos terminų alfabetinis sąrašas-rodyklė. Taigi ITŽ turėtų būti enciklopedinio pobūdžio.

Tematika turėtų būti plati: teritorija, administracinis suskirstymas, žemėvalda ir žemėnauda, vidinė kolonizacija, gyvenvietės, luomai, socialinės ir etninės grupės, darbo įrankiai, žemės ūkio ir kiti verslai, amatai, prekyba, profesijos, pareigybės, prievolės, apranga, indai, buitines dalykai, papuošalai, valgiai, valdžios aparatas, įstaigos, turiniai santykiai, teismai, juridinių aktų terminai ir formulės, bausmės, miesto ir kaimo bendruomenės, korporacijos, kariniai įtvirtinimai, ginklai ir karinė apranga, karinė organizacija, karo prievolė, pagalbiniai istorijos mokslai (metrologija, numizmatika, chronologija ir kt.). ITŽ turėtų būti ir kai kurie etnografijos terminai, su kuriais susiduria istorikai. Kai kurios temos, pvz., juridinių aktų terminai, istorijos pagalbinių mokslų terminologija, gali sudaryti atskirų žodynų arba žinynų tyrinėjimo objektą.

ITŽ, matyt, nebus galimybės pateikti šaltinių plačių ištraukų, tačiau jie turi būti panaudoti. Terminų prasmės niuansai ir esmė paaiškėja tik panaudojus daugiau skirtingų ir platesnės chronologijos šaltinių. Kadangi paskelbta tik nedidelė šaltinių dalis, reikia vartoti ir archyvinius šaltinius.

Terminai turi būti norminami, vadovaujantis dabartinės terminologijos reikalavimais. Terminologijos specialistai pagrindinį dėmesį skiria techniškiesiems ir gamtos mokslams. Pagrindiniai terminologijos principai yra parengti ir tinka visų sričių terminams. Šioje srityje pasidarbavo ir mūsų respublikos specialistai⁴⁴. Su kalbininkais teks bendradarbiauti, ruošiant ITŽ programą ir patį žodyną. Sutelkti didesnį istorikų bei kalbininkų kolektyvą, kuris imtųsi sudarinėti terminų (ir ištraukų iš šaltinių) kartoteką nuo rašytinių šaltinių pradžios iki XX a. pradžios, šiuo metu, matyt, neįmanoma. Peržiūrėti visus spausdintus ir svarbiausius rankraštinius šaltinius — labai didelis darbas. Kaip minėjome, terminologijos darbas yra artimai susijęs su pačiais istorijos tyrinėjimais. Todėl kiekvie-

⁴⁴ Gaivenis K. Bendrieji lietuvių terminijos kūrimo ir norminimo principai.— MADA, 1979, t. 3(68).

nas istorikas, kuris savo darbe dažnai susiduria su šaltiniais, greta savo pagrindinio darbo gali dalyvauti ITŽ, o gal ir jo kartotekos ruošimo darbe. Tačiau geriausia būtų, jeigu nedidelė tyrinėtojų grupė imtųsi sudarinti minėtą kartoteką trumpesniai laikotarpiui, kurį reprezentuoja ne daug šaltinių. Tai galėtų būti laikotarpis iki XVI a. pradžios. Kol šie klausimai bus išspręsti, siekiant tuoj pat pradėti ITŽ parengiamąjį darbą, „Lietuvos istorijos metraštyje“ įvedamas skyrius „Istorijos terminija“.

5. Koks bus „Lietuvos istorijos metraščio“ skyrius „Istorijos terminija“? Šio skyriaus uždavinys — skelbti medžiagą ITŽ pagal aukščiau nurodytą laikinąją tematiką. Straipsniai (pageidautina, kad jie nebūtų didesni kaip 0,5 aut. lanko) gali būti tokie, kaip būsimąjo ITŽ straipsniai. Tačiau nereiškia, kad jie privalo būti tokie. Viename straipsnyje gali būti nagrinėjami ir keli pagal prasmę artimi terminai (lizdinis grupavimas). Straipsniai gali būti diskusiniai, nušviečiantieji terminą vienu kuriuo nors požiūriu (chronologijos, prasmės niuanso, etimologijos), skelbiantys visai naujus duomenis iš panaudotų šaltinių, naujai surasto dokumento ir t. t. Todėl apie vieną terminą gali būti keletas straipsnių. Skyriuje bus dėdami straipsniai istorijos terminologijos metodikos, ITŽ programos sudarymo klausimais, recenzijos apie verstinių istorijos vadovėlių aukštojioms bei vidurinėms mokykloms terminologiją ir atsakymai į istorijos dėstytojų, mokytojų bei kitų skaitytojų klausimus.

Tvarkant šį skyrių, kaip minėjome, istorikai neišsivers be kalbininkų pagalbos. Skyrių sutiko konsultuoti Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rekomenduotas terminologijos specialistas, šio Instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis Kazys Gaivenis. Manome, kad šiam skyriui rašys ne tik istorikai, bet ir kalbininkai.

Leonas Mulevičius

RITERIAI

Feodalinėje viduramžių Europoje sąvoka „riteris“ buvo labai sudėtinga ir nevienareikšmė. Socialiniu požiūriu skirtingos dvi jos reikšmės: plačioji, apimanti visus feodalus pasauliečius ir dalį feodalų dvasininkų (kariniai ordinai), ir siauroji, apimanti smulkiuosius feodalus¹. Riterystės institutas subrendo ir galutinai išsiskyrė tik išsivysčiusio feodalizmo sąlygomis, susiformavus feodui ir jį atitinkančiai lėno (vasalų) teisei². Kitaip tariant, jo susidarymas susijęs su feodalų klasės susiformavimu į uždarą bajorų luomą. *Riteriai yra tokie feodaliniai žemvaldžiai, kurių nuosavybės santykiai feodalizme pasiekia aukščiausią išsivystymą, tampa individualia valda su maksimaliu vasalo teisių ir senjoro teisinių pareigų kompleksu.* Feodaliųjų valstybių istorijoje — tai feodalų klasės luominio-hierarchinio organizavimosi aukščiausioji pakopa, socialinė Vakarų ir Vidurio Europos specifika feodalizmo klestėjimo epochoje.

Šis aukštas laipsnis nulėmė ypač išvystytą ideologinį riterystės instituto antstatą — korporacinį riterišką pasipūtimą, riterių moralinio elge-

¹ Советская историческая энциклопедия. — М., 1969, т. 12, с. 426.

² Ten pat, p. 425—426.

sio kodeksą, turėjusį įtakos šių dienų teigiamai sąvokai „riteris“³. Ideologinis antstatas siejosi su riteriška atributika (riterio diržas, pentinai, herbas) ir su išventinimu į riterius (plg. garsiąją Britų muziejaus miniatiūrą, vaizduojančią šitą ceremoniją⁴). Antrinis ideologinis antstatas paveikė pirminį — teisinį — antstatą. Riterystės institutas savo socialine esme (išnaudotojų klasės uždarumas) prilygo bajorystės institutui, tačiau teisine ideologine esme buvo siauresnė sąvoka. Kitaip tariant, kiekvienas riteris buvo bajoras ir kiekvienas bajoras galėjo tapti riteriu, bet būti bajoru dar nereiškė būti ir riteriu. Juo tapdavo tik formaliai riterio teises gavęs asmuo. Išventinimo į riterius ceremonija buvo labiausiai išvystyta tokių teisių suteikimo forma. Taigi riterystės institutas buvo korporacija, savo apimtimi artėjanti prie bajorų luomo apimtys, bet jai neprilygstanti. Ji labiausiai išreiškė prievartinę karinę feodalų klasės funkciją.

Į karinės funkcijos išraišką galima žiūrėti ir kitu aspektu. Feodalų klasės viršūnė išsiskyrė senjorine „valdoviškąja“ (t. y. stambiųjų žemvaldžių) padėtimi. Tai buvo bajorų luomo (visa jo apimtimi) „galva“. Tuo tarpu riterija įkūnijo bajorijos „kumštį“, turint galvoje ir šiurkščiausias karinių ordinų bei riterių plėšikų (Raubritter) kategorijų apraiškas. „Riteris“ tapo kartu ir smulkiųjų feodalų sąvoka tiek socialine, tiek teisine ir net ideologine prasme su visu iš to išeinančiu luominiu savitumu ir jo formaliomis apraiškomis.

Terminas „riteris“ daugelyje Europos kalbų etimologiškai susijęs su šitos kategorijos socialine esme, su „raitelio“ sąvoka. „Raitelis“ ar „raiteliai“ vokiškai Ritter, prancūziškai chevalier, itališkai cavalleria, ispaniškai caballero. Lenkai šiai sąvokai pavadinti paėmė vokišką skolinį rycerz. Iš lenkų kalbos jis pateko į lietuvių (plg. M. Daukšos, M. Petkevičiaus vartotą žodį ricierius), baltarusių ir ukrainiečių kalbas.

Riterystė yra klestinčių feodalinių santykių išraiška. Keičiantis jos socialinei aplinkai ir irstant bazei, ji praranda savo visuomeninę reikšmę. Jos teisinis institutas susilieja su bajoryste, tapdamas pastarosios atributu.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaimyninėse šalyse — Vengrijoje ir Lenkijoje (nekalbant jau apie plėšikiškus vokiečių ordinus) — taip pat susiformavo riterių institutai su visa jiems būdinga luomine ir ideologine atributika⁵. Riterijos susidarymą Lietuvoje pirmiausia lėmė socialinių santykių raida. Ją lydėjo antstatiniai šito proceso reiškiniai: gatavų sąvokų ir atributikos brovimasis iš kaimynų, išbaigtų formų taikymas neišbaigtiems visuomeniniams reiškiniams. Feodas iš principo Lietuvoje susiformavo tik XV a. antrojoje pusėje⁶. Tuo tarpu valstybinių santykių

³ Ten pat, p. 426.

⁴ Henne am Rhyn O. Kulturgeschichte des deutschen Volkes.— Berlin, Bd. 1, b. m., p. 234.

⁵ Riterio diržą matome XIV a. vengrų miniatiūrose ir išlikusiose lenkų senienose; žr.: Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa, 1972, t. 3—4, p. 55; Die ungarische Bilderchronik.— Budapest, 1961, p. 67, 73, 104—105, 125, 164, 172, 250; Kaizer L. Węgierskie Chronicon.— Kwartalnik historii kultury materialnej, 1974, Nr. 1, p. 26—27.

⁶ Gudavičius E. Bajorų luomo susidarymas XV a.—MADA, A serija, 1975, t. 2(51), p. 104.

raidos požiūriu tai buvo jau luominės monarchijos susidarymo pradžia. Vadinasi, pati socialinė riterijos bazė atsirado pavėluotai — vėlesniame nei įprasta šalies raidos etape. To priežastis — savotiška feodalinių santykių raida, iš pradžių uždelsusi, o paskiau labai forsavusi individualios stambiosios žemėvaldos formavimąsi. Todėl teisinis, o juo labiau ideologinis antstatas nespėjo sekti savo bazės. Siuo požiūriu Lietuva, žinoma, nėra unikalus reiškinys. Riterystės instituto teisinis ir ideologinis klestėjimas (nors vyko jau ir feodalinio susiskaldymo metu) siekia luominės monarchijos laikotarpį ir Lenkijoje. Lenkijoje riterystė teisinėmis bei ideologinėmis formomis niekada neprisiskverbė taip giliai ir visapusiškai į visą feodalų klasę, netapo jos egzistencijos norma, kaip į vakarus nuo Oderio. Juo labiau to galima buvo tikėtis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąlygomis. Riterystės atributiką Lietuvos valdančiosios klasės viršūnė ima savintis jau XV a. pradžioje. Vytautas pakelia riteriu Zigmanto Liuksemburgo arbitražą⁷. Žygimantas I savo antspaude vaizduojamas su riterio diržu⁸. Tai dar reprezentacinis riterystės ideologijos savinimasis, mažai tesusijęs net su forsuo tu teisinės jos pusės taikymu, kokį matome 1249 m. Christburgo sutartyje⁹. Pirma svarbi teisinė (ir ideologinė) receptija yra lenkų herbų suteikimas lietuvių ponams 1413 m. Horodlės sutartimi¹⁰. Ši receptija iš pradžių prigijo tik tai feodalų klasės viršūnėje: priimtoji lenkų heraldika rėmėsi pačių lietuvių ponų besiformuojančiais herbais¹¹, o iš 1447 m. Kazimiero privilegijos aiškėja, kad šis aktas buvo suprantamas kaip herbų gavėjų „tapimas riteriais“¹². Tokios apimties riterystės instituto atsiradimas XV a. pirmosios pusės Lietuvoje yra faktas, bet jo siaurumas ir sąlyginumas taip pat ne mažiau akivaizdūs. Kitaip ir negalėjo būti: iš principo uždaras bajorų luomas čia susidarė tik XV a. antrojoje pusėje¹³.

XVI a. viduryje sąvoka „riteris“ Lietuvoje prilygsta labiausiai bajorams taikomai sąvokai „šlėkta“, nors ir mažiau už ją yra paplitusi¹⁴. Šitokia jos reikšmė gyvavo jau I Lietuvos Statuto pasirodymo metu¹⁵. Va-

⁷ Vytautas Didysis.— Kaunas, 1937, p. 137.

⁸ Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich.— Ataeneum Wileńskie, 1930, roczn. 7, zes. 1—4, tabl. VII.

⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959, с. 498: „et quod illi ex ipsis neophitis, qui sunt vel erunt ex nobili prosapia procreati, accingi possint cingulo militari“. Plg.: Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego.— Wilno, 1931, t. 1, p. 240.

¹⁰ Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529.— Poznań, 1841 (toliau — ZPL), p. 16—18.

¹¹ Semkowicz W. Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim.— Polska i Litwa w dziejowym stosunku.— Warszawa, Lublin, Łódź, Kraków, 1914, p. 405—412; Gudavičius E. Zymenys ir ženklai Lietuvoje.— V., 1980, p. 98—123.

¹² Gudavičius E. Bajorų luomo susidarymas XV a.— MADA, 1975, t. 2(51), p. 103.

¹³ Ten pat, p. 104.

¹⁴ Gudavičius E. Dėl XVI a. privilegijuotųjų ir „neprivilegijuotųjų“ bajorų.— MADA, 1975, t. 3(52), p. 66.

¹⁵ Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским.— М., 1900, вып. 1, с. 238—239: «предки его милости господарские... рачыли дати княжатою и панятою и всему рыцарству великого князства Литовского...». Dėl datos žr.: Любавский М. Литовско-русский сейм.— М., 1900, с. 260.

dinasi, Lietuvoje atsirado ne riterystės instituto esmei (uždara korporacija uždarame luome), bet jo išorinei teisei formai (bajoras — riteris) būdinga sąvoka. Riterystė čia pirmiausia suprantama ne kaip atskiras teisinis ideologinis statusas, o kaip bendros apimties luominis bajorystės atributas. Šitokią padėtį lėmė pavėluotas riterystės susidarymo procesas, prasidėjęs tik pereinamuoju laikotarpiu į luominę monarchiją ir pasibaigęs jau tikrai pastarajame etape.

Tačiau, kaip rodo reprezentacinės recepcijos dar XV a. pirmojoje pusėje¹⁶, šitoks riterystės supratimas buvo nors ir pagrindinis, bet ne vienintelis. „Riterių teisė“, nors ir buvo svetima eilinio bajorėlio buičiai, vis dėlto buvo laikoma žinomu dalyku XVI a. pradžioje¹⁷. Drauge ir „tikras“ (išventintas ar pakeltas) riteris skyrėsi nuo „šiaip“ riterio (neišventinto bajoro). Dalyko esmė yra ta, kad šis skirtumas neįgavo lemiamos ideologinės teisinės reikšmės, tapo luominiu blizgučiu, o ne socialine išnaudotojų klasės būtinybe.

Buržuaziniams istorikams, nesiejantiems riterystės antstatinės pusės su jos socialine prigimtimi, prieštaringa šaltinių informacija tapo galvosūkiu. M. Liubavskis M. Strykovskio žinią apie Aleksandro 1505 m. pakeltus riterius laiko paprastu bajorystės suteikimu, nors ir nurodo, kad riterystės korporacinė sąvoka Lietuvoje buvo žinoma¹⁸. Visiškai susipainiojo šiuo klausimu F. Leontovičius. Viena, jis tvirtina, kad „riteriais“ buvo suprantama visa bajorija „su visais jos luomais“¹⁹; kita vertus, nurodo, kad tai ypatingas bajorijos luomas, esantis tarp smulkiųjų bajorų ir ponų²⁰. Aklavietė aiški be komentarų.

Nepaisant bendrosios, atributinės „riterio“ sąvokos vyravimo visuomeniniuose XVI a. pradžios Lietuvos santykiuose, I Lietuvos Statute aiškiai suvokiama korporacinė riterystės prasmė. III 8 straipsnyje kalbama apie „riterių mokslų“ išėjimą — teisę, kurią turi kiekvienas bajoras, bet kuria ne kiekvienas pasinaudoja²¹. Straipsnio tekstas visiškai prieštarauja abiem F. Leontovičiaus apibrėžimams. Statuto įžangoje iš kitų feodalų tarpo aiškiai išskiriama riterių šventimus gavusioji („pakeltoji“) jų dalis²². Abi šios Statuto vietos nėra redakcijos naujovė, o kartoja šalies pri-

¹⁶ Zr. 7 ir 8 išn.

¹⁷ Gudavičius E. Bajorų luomo susidarymas XV a.—MADA, 1975, t. 2(51), p. 103; Русская историческая библиотека. Т. 20. Литовская Метрика.—Петербург, 1903, т. 1, № 111—113.

¹⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм, с. 454—455. Autoriaus cituojamuose nobilitacijos aktuose riterystės ir bajorystės sąvokos sutapatinamos (ten pat, p. 460—461) — tai pagrindinis riterystės suvokimas Lietuvoje. Tačiau pakėlimas į riterius, atseit priėmimas į „tikrųjų“ riterių korporaciją, buvo ceremonija, kurios šiaip nefiksuodavo jokiu dokumentu. Į tai M. Liubavskis neatsižvelgia. Galimas tik vienas pakėlimo užfiksuotumo atvejis: kai nobilituojamasis kartu gauna ir riterio šventimus. Bet ir tuomet dokumento išdavimo akstinas yra ne šie šventimai, o nobilitacijos aktas.

¹⁹ Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты. — Журнал министерства народного просвещения, 1908, № 3, с. 263.

²⁰ Ten pat, p. 263—264.

²¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960, с. 49: «Узучаем, абы княжата и панове хоруговные, шляхта и бояре... мели волную моц выйти... для... навчена вчинков рыцэрских до всяких земель чужих...».

²² Ten pat, p. 31: «всім прелатом, княжатам, паном хоруговным, велможам, рыцерам повышным, шляхте и всему поподству...».

vilegijas: III 8 straipsnis — 1447 m. Kazimiero²³, įžanga — 1506 m. Žygimanto II²⁴. Lotyniškas I Statuto vertimas²⁵ (kur terminas „рыцер“ grįžta į tą patį „miles“) parodo, kad privilegijų straipsnių turinys ir prasmė jame nepakito.

I Lietuvos Statutas atskleidžia tikrą termino „miles“ prasmę ankstesniuose (1447 ir 1506 m.) šaltiniuose: abejur išeinama iš korporacinės („išsventintos“) riterystės sąvokos. Iš to galima spręsti, kad tiek bendrosios luominės-atributinės, tiek korporacinės riterystės recepcija nuo XV a. pradžios per feodalų klases viršūnę plito žemyn ir platyn besiformuojančio luominio uždarmo dirvoje. Luominė-atributinė riterio sąvoka Lietuvoje nuėjo labai savotišką kelią. XV a. pirmojoje pusėje ji „talkininkavo“ viršutinio feodalų sluoksnio — ponų terminui. XVI a. išplinta visam bajorų luomui ir specifinei eilinių bajorų daliai pavadinti²⁶, tampa žodžio „šlėkta“, nuo XV a. vidurio pagrindinio bajorų luomą apibūdinančio termino, sinonimu.

Edvardas Gudavičius, Stasys Lazutka

²³ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв.—Л., с. 6: „concedimus, ut principes, nobiles et boiari... liberam habeant facultatem, exeundi... caussa... actuum militarium exercendorum ad quaslibet terras exteras...“

²⁴ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915, с. 336: „ipsis praelatis, baronibus, dignitariis, militibus, proceribus, nobilibus...“.

²⁵ ZPL, p. 144: „...praetalis, baronibus, militibus, nobilitus...“, ten pat, p. 189—190; „Indulgemus, ut duces, barones nobiles et boirari... habeant liberam facultatem egredi... in actibus militaribus se exercendum...“.

²⁶ Žr. 14 ir 15 fšn.